**ТЕОРІЯ АРХІТЕКТУРИ, МІСТОБУДУВАННЯ
ТА ПЛАНУВАННЯ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ**

УДК 711.3:712

**ПРИРОДНИЙ ЛАНДШАФТ ЯК ОСНОВНИЙ ЧИННИК ФОРМУВАННЯ
АРХІТЕКТУРНО-ПРОСТОРОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ**

А. Степанюк, к. архіт.

ORCID ID: 0000-0001-5030-5724

В. Качмар, старший викладач

ORCID ID: 0000-0001-5030-5724

Львівський національний аграрний університет

<https://doi.org/10.31734/architecture2020.21.075>

Степанюк А., Качмар В. Природний ландшафт як основний чинник формування архітектурно-просторової організації сільських поселень

Важливість співжиття людини й довкілля, їхній взаємний вплив – сьогодні першочергове завдання. Покращання екологічного стану сільських територій вимагає бережливого ставлення до природних ресурсів людини в її містобудівній діяльності, при проектуванні й будівництві будівель і споруд, їхніх комплексів та розплануванні територій населених пунктів. Тож вивчення й аналіз впливу природних умов на творення сільських поселень, особливо природного ландшафту як основного формоутворювального чинника, актуальні для сучасного проектування.

Географічний ландшафт теренів сучасної території Львівської області якнайкраще сприяв створенню поселень, яким уже понад тисячу років.

Важливим чинником для формування планувальної структури цих поселень був природний ландшафт. Людина для свого життя, розвитку та захисту пристосовувалася до його особливостей, використовуючи природні захисні перешкоди, не руйнуючи довколишнє середовище, утворюючи з ним одне ціле.

Антропогенний вплив людини на довкілля в період тотальної урбанізації призводить до екологічної кризи суспільства. Для зменшення негативних наслідків цього впливу, за виконання містобудівних завдань із архітектурно-просторових вирішень територій населених пунктів, сучасним архітекторам необхідно вдосконалювати надбання, вироблені протягом віків, забезпечувати оптимальні можливості співжиття людини й довкілля, не руйнувати природний ландшафт, а, навпаки, давати йому можливість відновлюватися й повноцінно функціонувати. Для аналізу й порівняння довільно обрано села в південно-східній частині Львівської області з різними рельєфними ситуаціями. Дослідження підтвердили важливість природного ландшафту як основного формоутворювального чинника планувальної структури сільських поселень.

Ключові слова: природний ландшафт, планувальна структура села, архітектурно-просторова організація сільських поселень.

Stepaniuk A., Kachmar V. Natural landscape as a principal factor of establishment of architectural-spatial organization of rural settlements

The issue of cohabitation of people and environment, their mutual impact is of urgent importance. Improvement of ecological conditions of rural territories requires people's careful attitude to natural resources in their city planning activity, while projecting and constructing buildings and constructions, their complexes and planning of settled territories. Thus, it is necessary to study and analyze the impact of natural conditions on shaping of rural settlements, and particularly natural landscape as a principal shape-generating factor for modern projecting.

Geographical landscape of the modern area of Lviv region has best contributed to establishment of settlements, which have been already existing for more than a thousand years.

Natural landscape is an important factor for establishment of the planning structure of those settlements. A human being has adapted himself/herself to its peculiarities for his/her life, development and safety, using natural protective obstacles and making no harm to the environment but integrating with it. In the age of total urbanization, the anthropogenic impact on the environment causes ecological crisis of the society. To cease the negative consequences of that impact while solving city-planning problems on architectural-spatial shaping of the settled territories, modern architects should improve the heritage of many generations, secure optimal conditions of cohabitation of people and environment, do not destroy natural landscape, but supply an opportunity to recover and function in a proper way.

To make analysis and comparison, it is reasonable to choose villages in the southern-eastern part of Lviv region with different topographic situations. The research has confirmed importance of natural landscape as a principal shape-generating factor of the planning structure of rural settlements.

Key words: natural landscape, planning structure of a village, architectural-spatial organization of rural settlements.

Постановка проблеми. Співжиття людини й довкілля, їхній взаємний вплив – сьогоднішнє першочергове завдання. Покращання екологічного стану сільських територій вимагає бережливого ставлення до природних ресурсів людини в її містобудівній діяльності, за проєктування й будівництва будівель та споруд, їхніх комплексів та розпланування територій населених пунктів. Тож вивчення й аналіз впливу природних умов на творення сільських поселень, особливо природного ландшафту як основного формоутворювального чинника, актуальні для сучасного проєктування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання архітектурно-просторової організації населених пунктів, їхніх містобудівних систем досліджували у своїх працях М. Габрель [1], Б. Посацький [2]; аспекти формування архітектури і розпланування села вивчав А. Степанюк [3]; взаємозалежність рельєфної ситуації та планувальної структури сільських поселень Розточчя розглядали П. Горішний, М. Крет [4]; вплив природи на архітектуру вивчала І. Дида [5]. Бракує досліджень, які б аналізували саме вплив природного ландшафту на творення сільських поселень та їхню архітектурно-просторову організацію.

Постановка завдання. Природно-кліматичні умови, географічне положення визначили розвиток поселень українців. Розмаїття просторових форм сільських поселень зумовлено як природно-кліматичними умовами, так і специфікою освоєння територій залежно від географічного положення [1; 5]. Наше завдання – підтвердити вплив природного ландшафту як основного формоутворювального чинника на архітектурно-просторову організацію сільських поселень.

Виклад основного матеріалу. Географічний ландшафт теренів сучасної території Львівської області якнайкраще сприяв створенню поселень, які існують тут уже понад тисячу років. Археологічними дослідженнями останніх років виявлено на території багатьох сіл наявність багаточисельних поселень бронзи, ранньозалізного віку, римського часу й княжих часів. Займалися мешканці цих поселень землеробством, скотарством, мисливством. Поселення були розташовані по

схилах надзаплавних терас річок (I–III ст. н.е.); із чотирьох–шести жител, що утворювали окремі гнізда (I ст. н. е.); вздовж річок і потоків, у широких долинах, поряд із заплавними луками, де землі були родючими та придатними для землеробства (VIII–X ст. н. е.) [6]. Після чергових набігів кочовиків вони знову осідали на своїх полях і відновлювали поселення.

Важливий чинник для формування планувальної структури цих поселень – природний ландшафт. Людина для своїх життя, розвитку та захисту пристосовувалася до його особливостей, використовуючи природні захисні перешкоди, не руйнуючи довколишнє середовище, утворюючи з ним одне ціле [3].

Для аналізу й порівняння доволі обрано такі села в південно-східній частині Львівської області з різними рельєфними ситуаціями: Підгородище Перемишлянського району, Дроздовичі Старосамбірського району, Соколя Мостиського району, Кульчиці Самбірського району. Досліджені сільські поселення розташовані на відстані близько 100 км від Львова (крім Підгородища), з висотою над рівнем моря 207–307 м, у помірно континентальному кліматі, з приблизно однаковою кількістю опадів, із різницею ізотермів липня й січня в 1 градус, із приблизно однаковим теплим періодом 150 днів, майже з однаковими напрямком вітру та геологією (окрім четвертинного періоду). Але вони належать до різних природних областей, різних басейнів морів, класів, типів і видів ландшафтів, мають різні рельєф та ґрунти.

Основні територіально-географічні параметри сільських поселень, які аналізуємо, подані в табл. 1. Природні чинники сільських поселень показано в табл. 2.

Дроздовичі. Село розташоване на горбистому рельєфі вздовж річки Вирва (басейн Сяну), що тече в широкій долині. На південь від річки в напрямку схід – захід в'ється дорога Міженець – Германовичі (колись Самбір – Перемишль). У західній частині села Вирва вливається в річку Вигор, яка обмежує терени із заходу. Композиційна вісь села збігається з ландшафтно-просторовою віссю місцевості – руслом річки. У планувальній структурі виділяються дві частини. Одна (можливо, давніша) розміщена на правому березі заплави Вирви, з більш пластичним рельєфом і живописними вигинами вулиці. Забудова безсис-

темна розміщена вільно посеред простору. З північного боку на похилих схилах – лани-загони. Просторова домінанта – пагорб, на якому розташована церква, і з якого відкривається широкий огляд місцевості. Це відкритий слаборозчленований терен із похилими схилами невисоких горбів. Відносні висоти 30–40 м. На північному сході – залісна гора Сосновець. На південь від села – заліснений горб Сливниця. У центрі села вісь основної вулиці ламається і переходить на

протилежний бік річки. Тут вона збігається з дорогою. Перетинають її два потоки, що живлять Вирву з лівого боку і обмежують територію цієї частини села. Будівлі розташовані з боку річки, а смуги ланів-загонів – на південь від дороги-вулиці. Планувальна структура цієї частини села лінійна, переважно з рівномірною забудовою. У місці злиття вулиці й дороги, із боку полів, розміщено гуральню й цегельню. Форма поселення ланцюгова, підпорядкована наявному рельєфові.

Таблиця 1

Основні територіально-географічні параметри сільських поселень

Показник	с.Дроздовичі	с.Кульчиці	с.Підгородище	с.Соколя
Географічне положення	49°41'11'' пн.ш. 22°53'31'' сх.д.	49°30'18'' пн.ш. 23°16'45'' сх.д.	49°41'55'' пн.ш. 24°19'34'' сх.д.	49°51'08'' пн.ш. 23°10'16'' сх.д.
Адміністративно-територіальний устрій	належить до Міженецької сільської об'єднаної терит. громади	центральне село	належить до Бібрської міської об'єднаної терит. громади	центральне село
Територія, км²	1,363	25,400	3,160	1,649
Густота насел., осіб/км²	354,3	64,53	220,25	464,5
Відстань до Львова	99,6	83,0	33,0	70,6
Відстань до найбл. містечка	11,4 Нижанковичі	9,5 Самбір	9,6 Бібрка	12,8 Мостиська
Система розселення [3]	сільське поселення	первинна	сільське поселення	первинна
Форма системи розселення [3]	дрібногруппова	концентрована	крупногруппова	дрібногруппова

Таблиця 2

Природні чинники сільських поселень [7]

Показник	с.Дроздовичі	с.Кульчиці	с.Підгородище	с.Соколя
1	2	3	4	5
Висота над рівнем моря, м	213	307	281	207
Фізико-географічне районування	Передкарпатська височинна область	Передкарпатська височинна область	Південний захід Східноєвропейської рівнини – Розтоцько-Опільська горбогірна область	Передкарпатська височинна область
Природна область	Надсяння	Прикарпаття Дрогобицьке підгір'я	Подільська височина	Надсяння
Клімат	помірно-континентальний	помірно-континентальний	помірно-континентальний	помірно-континентальний
К-сть опадів, мм рік	670	670-820	630-770	670-720
Сніговий покрив, см	40	10-30	16-24	16-22
Настання весни	до 30.03	до 30.03	до 25.03	до 25.03

1	2	3	4	5
Початок літа	до 22.06	до 22.06	до 29.06	до 5.07
Прихід осені	до 28.09	до 28.09	до 13.09	до 13.09
Ізотерма липня	+18,5°	+18,0°	+17,5°	+18,5°
Ізотерма січня	-4,0°	-4,0°	-4,5°	-3,5°
Період з $t > +10^\circ$, дні	140-150	145-162	150-160	160
Вітер	ПдС, З, ПнЗ	З, ПнЗ, ПдЗ	З, ПнЗ, ПдЗ	ПдС, З, ПнЗ
Область водності	Центральнокарпатська область високої водності	Центральнокарпатська область високої водності	Західна область зони достатньої водності	Західна область зони достатньої водності
Гідромережа	річка Вирва, права притока ріки Вигор, що є правою притокою Сяну	потік Ловець, права притока Дністра, потік Варитина, ліва притока Бистриці, потік Жон, ліва притока Черхави	потічок Оботон, допливає до Коцурівського потоку, лівої притоки Білки, що є правою притокою Полтви	річка Княжий Вир, права притока річки Вишні, що є правою притокою Сяну, ставки
Басейн	Балтійського моря	Чорного моря	Балтійського моря	Балтійського моря
Тектонічні регіони	внутрішня зона Прикарпатського прогину	внутрішня зона Прикарпатського прогину	давня Східноєвропейська платформа	зовнішня зона Прикарпатського прогину
Геологія	кайнозойська група-неогенова система-міоцен. Глини, алевроліти, пісковики, солі, конгломерати	кайнозойська група-неогенова система-міоцен. Глини, алевроліти, пісковики, солі, конгломерати	кайнозойська група-неогенова система-міоцен. Пісковики, мергелі, вапняки, писальна крейда	кайнозойська група-неогенова система-міоцен. Глини, алевроліти, пісковики, піски
Антропогенні відклади (четвертинний період)	верхньоантропогенні відклади, еолово-делювіальні відклади, леси	верхньоантропогенні відклади – алювіальні відклади надзаплавних терас	нерозчленовані нижньо-верхньоантропогенні відклади – алювіально-делювіальні	середньоантропогенні відклади, водно-льодовикові, піски
Геоморфологія	Передкарпатська область передгірних пластово-денудаційних височин і пластово-аккумулятивних підвищених рівнин – Західно-Передкарпатська моренно-зандрова і терасна рівнина	Передкарпатська область передгірних пластово-денудаційних височин і пластово-аккумулятивних підвищених рівнин – Західно-Передкарпатська моренно-зандрова і терасна рівнина	Волино-Подільська область пластово-денудаційних височин і пластово-аккумулятивних підвищених рівнин – Подільська структурно-денудаційна височина	Передкарпатська область передгірних пластово-денудаційних височин і пластово-аккумулятивних підвищених рівнин – Західно-Передкарпатська моренно-зандрова і терасна рівнина
Клас ландшафту	рівнинний, підклас – височинний	гірський Карпатський, підклас – передгірний	рівнинний, підклас – височинний	рівнинний, підклас – височинний
Тип ландшафту	лісостеповий	мішано-лісовий	лісостеповий	мішано-лісовий

Закінчення табл. 2

1	2	3	4	5
Вид ландшафту	розчленовані лесові з сірими й темно-сірими опідзоленими ґрунтами, грабовими лісами	розчленовані терасові, з дерновими ґрунтами і грабовими дібровами	денудаційні з дерново-підзолистими, дерновими карбонатними і чорноземними ґрунтами, грабово-дубовими суборами	алювіально-зандрові й терасові денудаційні з дерново-підзолистими, дерновими ґрунтами, борами, суборами, низинними болотами
Рельєф	підвищена зандрово-алювіальна рівнина, розчленована долинами і балками	підвищена рівнина, розчленована балками і ярами	схил горбистого пасма, розчленований ярами	підвищена рівнина, заболочена
Рельєфна ситуація [4]	складна, схилово-долинна	складна, вершинно-схилова	складна, схилово-долинна	проста, долинна
Ліси	грабові ліси, заплавні луки з фрагментами вербняків	дубовий ліс з домішками липи, клена, в'яза	буковий ліс з домішками дуба, граба, ялини, ялиці	буковий ліс з домішками дуба, граба, сосни, ялиці
Ґрунти	темно-сірі опідзолисті, суглинисті	дерново-підзолисті, суглинисті	чорноземи опідзолені, лучні, суглинисті	дерново-опідзолені, супіщані

Кульчиці. Село створилося з двох поселень: Кульчиці Шляхетські та Кульчиці Рустикальні. Воно розташоване на підвищеній місцевості, розчленованій балками та ярами наявних і вже неіснуючих потоків, що ділять поселення на три частини (можливо, різного часу створення), кожна з яких мала свій акцент – церкву. Відносна висота – 40 м. На півдні села, на лівому березі потоку Ловець (басейн Дністра) розташована одна з цих частин. Вона має безсистемне, нерегулярне розпланування, підпорядковане рельєфові. На підвищенні зі штучно створеними валами розміщено акцент – церкву. На схід від церкви – Кульчиці Рустикальні. Звідси на південь прямує дорога до головного гостинця Самбір – Дрогобич (у XVII ст. місцева шляхта не дозволила будувати його на своїх землях). Композиційна вісь двох інших частин села збігається з ландшафтною віссю місцевості – лінією вододілу – пагорбів, що простяглися зі сходу на захід. По обидві сторони цієї довгої осі-вулиці розташовані садиби. На заході вона спадає і впирається в потік Ловець, на сході – в ліс. У центрі цю вулицю перетинає залізниця, а трохи далі вона спадає в черговий яр із потоком Глибока, який знову ділить село. Із центру поселення в південно-східному напрямку пливе, збагачений малими струмками, потік Варитина (притока Бистриці). Ще один потік Жон пливе в

південно-східному напрямку до річки Черхави (притока Бистриці). Схема розпланування цієї частини села – лінійна, безсистемно-рядова. На південь від села – пасовиська, толока, які хвилями підносяться з одного яру в інший. На півночі – місцевість розчленована знову потоками, що плінуть до Дністра. Там розташовані лани-загони, далі – болота й розливний Дністер. Планувальна структура поселення складна й повністю підпорядкована тутешньому рельєфові.

Підгородище. Село розташоване між складками північного крутого схилу горбистого пасма Гологори, під найвищою його горою Камулою (471 м над р. м.). Місцевість розчленована ярами. Відносна висота 190 м. Композиційна вісь села збігається з руслом потоку Оботон (басейн Полтви), що витікає з горбів. Житлові будівлі розміщені по обидва боки вулиці, в глибині смуг-ділянок та переважно торцем до неї. Дорога Бібрка – Романів (колись Теребовля – Луцьк) проходить у підніжжі пасма, перетинає потік і вулицю, створюючи в центрі села овальну площу. На тлі ландшафтної доміанти, гори Камули, відкривається яскравий акцент – будівля церкви, розміщена на підвищенні над селом на композиційній осі, яка впирається в гору. На схід і захід від села, на пологих схилах – лани-загони. На південь – пасовиська, луки. На південному заході –

гора Бручиха, біля підніжжя якої у VIII ст. був невеликий монастир. Уздовж південно-східної межі села пливе Білий Потік, відділяючи землі від сусіднього Романова. Планувальна структура села складна: і ланцюгова, й компактна.

Соколя. Село розташоване на підвищеній заболоченій слабдорозчленованій рівнині з хвилястою поверхнею. Відносна висота – 20 м. Із півдня на північ село перетинає колишня дорога Мостиська – Краковець. Композиційна вісь села збігається з ландшафтно-просторовою віссю місцевості – руслом річки Княжий Вир (басейн Сяну). Схема розпланування лінійна, безсистемно-рядова. Вулиці тягнуться вздовж річки з обох її боків і впираються із заходу та сходу в пасовиська й заболочену місцевість. По обидва боки вулиці розташовані нерегулярно садиби. На перетині дороги й головної вулиці на невеликому підвищенні розміщений акцент – церква. На південному заході від села тече ріка Вишня. На північному заході – ліс, а також в'ється потік Раків. Із півночі плине потік Сороки. Поміж цими річками й потоками, що їх живлять, багато безстічних заболочених знижень. На південь від села колись були лани-загони, соснина, засаджена за часів СРСР. Із північного, західного і східного боків села розміщені численні присілки (по п'ять-десять господарств), що ховаються в лісі, який ніби огортає землі навколо Соколі. Частку дубових лісів було вирубано впродовж XX ст. Між селом і присілками – городи й пасовиська, багаті на трави. Форма поселення безсистемна, розсіяно-гніздова й частково рядова.

Висновки. Досліджені архітектурно-просторові організації сільських поселень розвивались еволюційно і мають свої особливості, хоч характерні для всіх нерегулярність, живописність та розмаїття планування й забудови. Планувальна структура сіл розвивалась не тільки у просторі, а й у часі, тож поселення мають різні форми розпланування, співзвучні природному ландшафту.

Дослідженим сільським поселенням понад тисячу років. Незалежно від того, чи вони розміщені на рівнинному, чи підгірному Передкарпатті, безпосередньо вздовж берега річки, чи на схилах пагорбів – незмінний принцип повного й

розумного використання природних умов, особливо ландшафту, для життя і захисту людини на відповідних відтинках часу її розвитку.

Дослідження підтверджують важливість природного ландшафту як основного формоутворювального чинника планувальної структури сільських поселень. Людина залежна від довколишнього середовища й повністю підпорядковувала йому своє існування, розуміючи важливість цього співжиття. Зміни у плануванні відбувалися поступово, не впливаючи негативно на довкілля.

Шкідливість антропогенного впливу людини на навколишнє середовище в період тотальної урбанізації призводить до екологічної кризи суспільства. Для зменшення негативних наслідків цього впливу, вирішуючи містобудівні завдання з архітектурно-просторових організацій територій населених пунктів, сучасним архітекторам необхідно вдосконалювати надбання, вироблені протягом віків, забезпечувати оптимальні можливості співжиття людини й довкілля, не руйнувати природний ландшафт, а, навпаки, давати йому змогу відновлюватися й повноцінно функціонувати.

Бібліографічний список

1. Габрель М. М. Просторова організація містобудівних систем. Київ: Видавничий дім А.С.С., 2004. 399 с.
2. Посацький Б. С. Основи урбаністики. Ч. II. Розпланування та забудова міст. Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2001. 243 с.
3. Степанюк А. В. Архітектурно-планувальна реконструкція центральних сіл первинної системи розселення. Львів: Львівський національний аграрний університет, 2012. 270 с.
4. Горішний П., Крет М. Рельєфні ситуації і планувальні структури населених пунктів Розточчя. *Вісник Львівського університету. Серія географічна*. 2013. Вип. 41. С. 99–108.
5. Дида І. А. Роль та місце природи в архітектурі України. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»: архітектура*. 2006. № 568. С. 317–323.
6. Історія української архітектури / за ред. В. Тимофійенка. Київ: Техніка, 2003. 471 с.
7. Географічна енциклопедія України: у 3-х т. / відп. ред. О. М. Маринич. Київ: Українська Радянська Енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1990.

Стаття надійшла 23.01.2020